

ЯКІВ ОРЕНШТАЙН: УКРАЇНОФІЛ-ВИГНАНЕЦЬ З ГАЛИЧИНИ

Українсько-єврейські взаємини у міжвоєнній Галичині, що були віддзеркаленням різниці статусів двох народів (євреї виступали носіями ідеалів екстериторіальної нації, українці – територіальної), втручання третьої сили – поляків (носіїв ідеалів державної нації), що зруйнувала сприятливий момент для коригування двосторонніх відносин, закладений в добу ЗУНР – ЗоУНР, можна розглядати як різносторонній трикутник міжетнічної взаємодії. З-поміж його фігурантів виокремлюється коломиїський єврей-видавець Яків Оренштайн (1875–1942), символічний «українець» Мойсеевого визнання¹. Його життя і праця у міжвоєнній Галичині – персоналізований приклад дилеми складного внутрішнього вибору між позірно декларованою польськістю та фактичним українофільством. Взаємодоповнених причин цього було, щонайменше, дві.

По-перше, повсякдення єврейської спільноти Галичини було свідченням того, що міжвоєнний світ у його західноукраїнському вимірі неможливо однозначно «вписати» у перспективу сучасної нації, наявності її етнокультурних та етноконфесійних відмінностей. Зокрема, галицькі євреї, зберігаючи традиційну модель життя та звичаїв, як правило, були відкриті на інтеграцію у польську культуру й мовне середовище, а почасти й у німецьку мову. А що це уможливило обшир польсько-єврейських контактів у суспільному, культурному й товариському житті, часто асиміляторські процеси призводили до ідентифікації з польськістю (інколи при збереженні Мойсеевої релігії). Паралельно з'явилися симптоми зростання польсько-єврейських конфліктів: антиєврейську агітацію розпочали ендеки, гасла боротьби проти «єврейського лихварства» використали людовці, а у листопаді 1918 р. дійшло до погрому в Львові. Той факт, що поза вишами (т. зв. «лавкове гетто»), польсько-єврейські взаємини у міжвоєнний період не були найгіршими, не применшував існуючих проблем, адже відносини поляків та євреїв залишалися напруженими. Передусім у царині шкільництва, яке стало вдалим інструментом примусу єврейських дітей і молоді до польської мови. Оскільки після Травневого перевороту євреї були готові на довготривалі компроміси з польською владою, яка в обмін на лояльність обіцяла не зачіпати внутрішню автономію єврейських спільнот, ефектом цього стала формальна нормалізація взаємин і одночасна ізоляція єврейства. Головним чинником, який безпосередньо впливав на повсякденне життя євреїв, була трагічна економічна ситуація: тогочасні модернізаційні процеси заклали вибухівку уповільненої дії в підґрунтя єврейської господарки. Зокрема гуртова торгівля, дешевий фабричний одяг та взуття, галантерейні товари, а також сучасні торговельні фірми виштовхували з ринку традиційний дрібний промисел євреїв. Навіть ринок послуг, який пропонував широкі можливості різних способів комунікації (від поїздок, відпочинку та розваг до відвідання гастрономічних крамниць), зводив нанівець світ дрібнотоварної торгівлі і посередництва євреїв між

¹ Докл. див.: Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеевого визнання Яків Саулович Оренштайн. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015.

сільськими і міськими ринками, який ще напередодні Великої війни панував у досліджуваному хронотопі. Все це призвело до появи явища дешевої та малокваліфікованої єврейської робочої сили. Якщо до 1929 р. якимось удавалося регулювати (щоправда не завжди успішно для єврейської спільноти) ці процеси, то з початком Великої кризи сотні тисяч євреїв потрапили у пастку жебрацтва і безнадії. А каталізаторами цього стали політичні й економічні процеси у тогочасній Європі, які сприяли усталенню конфліктного характеру українців та євреїв. При цьому ані перші, ані другі не виявляли готовності до боротьби з кривдою, якої зазнавали у міжвоєнній Польщі, – того історичного явища, що нині позначають як життя «із кривдою на самоті»².

По-друге, єврейська ідентичність ніколи не дорівнювала простій сумі релігійних практик, культурних цінностей чи суспільних уподобань. У досліджуваному хронотопі вже не йшлося про єврейство як лише визначник релігії, звичаїв та мов (як це було, приміром, у ХІХ ст.), чи ж про єврейство як необхідність вибору між приналежністю до того чи того народу, а про самоусвідомлення того, що можуть існувати, наприклад, поляки різних визнань. А той факт, що євреї у міжвоєнний період вже ідентифікували себе як націю – у власній свідомості та свідомості інших народів – змушував асимільованих євреїв однозначно окреслювати свою національну приналежність. Зокрема в документи асимільованих євреїв, які не були охрещені, вписували Мойсеєву релігію (юдаїзм), а їх, часто всупереч їхній волі, називали не просто поляками, а «поляками Мойсеєвого визнання». Подання в офіційних документах польської чи єврейської національності не завжди відповідало правдивому вибору особи. Така ситуація могла виникати або з опортунізму, або з необхідності декларування цього вибору там, де про однозначність національних почуттів не могло й бути мови. А що особи, які походили з асимільованих родин, однаковою мірою асимільовані, нерідко декларували різні національності, вони опинялися перед дилемою співвідношення національної свідомості та асиміляції – чи такі євреї могли бути одночасно ще й поляками? Найчастіше подвійна ідентифікація проявлялася серед єврейських дітей, вихованих у єврейській культурі, однак у неортодоксальних родин, відкритих на контакти з польськомовним середовищем. Зокрема належність до кількох культур була притаманна Галичині, де буття одночасно євреєм і поляком було цілком нормальним і зрозумілим. Були й інші випадки: коли окремі особи, які були напівдорозі між єврейством і польськістю, одночасно ідентифікували себе з німецькою культурою. Формула подвійної ідентифікації вкладалася у загальне правило «Бути євреєм серед євреїв, австрійцем серед австрійців, поляком серед поляків», суть якого зводилася до захисту перед антисемітизмом, цим видом асиміляції. Зазвичай такий стан подвійної ідентифікації неоднозначно сприймався не лише зацікавленими особами, а й обома суспільствами – польським та єврейським. Їхні актори, власне, вимагали від членів «своїх» етнічних груп однозначності у цьому питанні, а щодо тих, які не могли і/або не хотіли виконати цієї вимоги, використовували інструментарій внутрішньогрупової ізоляції. Для батьків, які могли бути такими, «подвійними» чи навіть «потрійними» ідентифікаторами, було очевидним, що вже їхні діти мусять однозначно визначитися з таким вибором. Адже таке «нове» покоління в якийсь час починало шукати недвозначної відповіді на питання про свою національність та ідентичність. Щоправда, проблема була у тому, що не існувало єдиної відповіді на те, ким є такі особи, котрі одночасно відчували себе належними і неналежними до обох народів. Найважче було обирати тим, у чиїх

² Гон М. *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939)*. – Рівне: Волинські обереги, 2005.

родинах паралельно культивувалися дві національні традиції: тут змішувалися два світи, дві культури, часом дві мови. В результаті цього виникали клопоти з власною ідентичністю – важко було вважати себе приналежним одночасно до польського і єврейського народів. А той факт, що такі особи мусили б зіткнутися із двома одмінними традиціями, жодній з яких достеменно не знали, призвів до того, що вони не могли чути себе вільними в жодній з цих двох культур. Виховані таким чином особи і певною мірою підготовлені до такого собі «змішаного життя» залишалися поза суспільством – і польським, і єврейським. В результаті цього, поляк і єврей одночасно, зазвичай, був тією особою, до якої з підозрою приглядалися і поляки, і євреї. Коли така особа була євреєм, то її польськість робилася якоюсь неправдоподібною, якщо ж євреєм – то така єврейськість – тільки відштовхувала. Це зокрема призводило до дилеми, коли ці особи не могли відчувати себе повною мірою одночасно поляками і євреями, більше того: ані поляками, ані євреями – того стану, коли не досить, щоби бути поляком, але замало, щоби бути євреєм.

Чи було у цій етнонаціональній й етносоціальній парадигмі міжвоєнної місця для феномену «українця» Мойсеєвого визнання, питання досі риторичне. Адже, як свідчила одна із засад українського націоналізму Оренштайнової доби, «Україна не знала ніколи типу національно-українського жида, так як він витворився в німецьким чи англійським середовищі; навпаки, українське жидівство засвігди трималось осторонь, творячи націю в нації...»³.

Власне в закуліссі таких, сказати б, «збентежених» ідентичностей і боротьби кількох націоналізмів і проходило життя Якова Оренштайна.

Майбутній видавець, громадський й політичний діяч народився 25 лютого 1875 р. у підавстрійській Коломиї⁴. Він був п'ятою дитиною в багатодітній родині коломиїських Оренштайнів – Саула Оренштайна та Альте-Міріям з дому Готлібів. Перед ним народилися Сура, Діна, Рухель, Фейга, Хая, а після нього – Естер, Діана, немовля жіночої статі без імені, Регіна та єдиний брат Авраам. Ким були батьки Якова, сьогодні з'ясувати майже неможливо, як і те, чи були вони мешканцями власне Коломиї, або якщо і були, то з якого часу⁵. А що прізвище батька майбутнього видавця носили чимало тогочасних єврейських сімей, тому нині немає достатніх доказів, що коломиїські Оренштайни були споріднені з родинами знаних бродівських, жовківських та львівських рабинів Оренштайнів-Брауде⁶. Як свідчать документи, матір Якова – Аль-

³ Юр Миляннич. Жиди, сіонізм і Україна // Розбудова нації. – Прага, 1929. – № 8–9 (20–21). – С. 271.

⁴ Księga metrykalna urodzeń, gmina Kołomyja, powiat Kołomyja [1865-1876] // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Zespół 300, sygnatura 392, mikrofilm 76542 (запис № 57 за 1875 р.); Świadectwo urodzenia. Jacob Ornstein, копія від 17.01.1896 р. // Archiwum Państwowe w Rzeszowie (далі – APRz). Zesp. 533, sygn. 4, s. 244.

⁵ Монолатій І. Кореспонденція Якова Оренштайна 1920–1930-х років з інституціями Другої Речі Посполитої та Німецького Райху як джерело до біографії видавця // *Judaica Ukrainica*. – Kyiv, 2015. – Vol. IV. – С. 81, 82.

⁶ Bałaban M. Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868. – Lwów [б. р.]. – S. 22, 89–91; Wurm D. Z dziejów Żydostwa brodzkiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej (do r. 1772). – Brody, 1935. – S. 84–85, прим. 26; Ornstein Jakub (Jaakow) Meszulam [ben Mordechaj Zeew], zw. Wielkim Inkwizytorem Galicyjskim (1775-1839) // *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie / opracowali Zofia Borzumińska i Rafał Żebrowski*. – Tom 2. – Warszawa, 2003. – S. 270–271; Бойко О. Синагоги Львова. – Львів: ВНТЛ «Класика», 2008. – С. 103.

те-Міріям – походила з містечка Кути (нині у Косівському районі Івано-Франківської обл.). Про батька майбутнього видавця відомо лише, що він торгував у Коломиї книжками та папером⁷.

Про роки Оренштайнового дитинства, або ж його освіти сьогодні достеменно не відомо. Він міг навчатися у Коломийській гімназії приблизно від 1885 р. (маючи за плечима традиційну єврейську освіту, здобуту у хедері або іншому приватному навчальному закладі коломийської єврейської громади). А що навчання у гімназії тривало вісім років, то, ймовірно, закінчити її 1893-го. Однак натеper у спеціальних звітах про освітню діяльність Коломийської гімназії за 1885–1893 рр., які містять й перелік її вихованців, згадок про майбутнього видавця немає. То ж цілком можливо, що Оренштайн міг навчатися у коломийській школі фундації Гіршів, загальний курс навчання в якій був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії. Досі не виявлені документальні джерела, котрі підтвердили б припущення, що майбутній видавець навчався у Львівському чи Віденському університетах⁸.

Про перші два десятиліття життя – роки становлення майбутнього видавця – теж немає свідчень. І лише 1898-го його прізвище знову з'являється у доступних нині документах. Зокрема 18 жовтня коломийський окружний начальник повідомляв єврейську віровизнавальну гміну у Ряшеві, що Оренштайнове одруження не викликає заперечення з політичних міркувань. Достеменно не відомо, чи стосувалася ця довідка відбуття Я. Оренштайном військової служби у Коломиї чи Ряшеві. На користь гіпотези, що молодий Оренштайн відбував військову службу саме у Ряшеві, важливим є й той факт, що вже за кілька місяців (26 травня 1899 р.) він, після попередніх зашлюбін у коломийській головній синагозі, одружився з Хаєю Розою Адлер (народилася 11 грудня 1875 р.)⁹. Наскільки довго Яків мешкав у Ряшеві, встановити майже неможливо, однак той факт, що 11 березня 1901 р. саме тут народилася перша дитина подружжя, підтверджує його більш-менш постійне життя у цьому місті. А вже згодом – у Коломиї – у подружжя народилися син Йосиф (Юзеф) (3 грудня 1907 р. – дата, не підтверджена документально; це, скоріш за все, був 1902 або 1903 рр.) та донька Аделя (Аделіна) (помилкова дата – 28 лютого 1909 р., насправді – 20 березня 1904 р.). Імена Оренштайнових дітей (на протигагу іменам його сестер і брата) загалом підтверджують дилему галицьких євреїв початку 20-30-х років ХХ ст. – від асиміляції через акультурацію до полонізації¹⁰.

Натеper невідомо, які були причини того, що приблизно на межі 1901-1902 років Оренштайн знову опиняється у Коломиї, адже до того часу він мешкав у Ряшеві, де й народилася його первістка Регіна. Незаперечним фактом є лише те, що вже у перші роки нового, ХХ-го століття він розпочинає займатися видавничою справою: спочатку як бізнес-партнер заможних коломийських євреїв, які використовували друкарський верстат, заробляючи таким чином на прожиття.

Перші Оренштайнові друки з'явилися у Коломиї, спільно із Е. Х. Хаесом. Не маючи власної технічної бази, він користувався підтримкою місцевих єврейських книготоргівців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний патронажно-клієнтальний

⁷ Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 49–50.

⁸ Вальо М. Оренштайн Яків // Енциклопедія історії України: у 10-ти томах / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 7 (Мл – О). – К., 2010. – С. 631–632.

⁹ Świadectwo zapowiedzi. Akta zaślubin [23, 26.05.1899] // APRz. Zesp. 533, sygn. 4, s. 242, 243.

¹⁰ Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 70.

характер видавничої справи Оренштайна. Так, зокрема, відомою стала серія поштівок 1900-х років «Karpaty-Karpati», видана накладом Оренштайна та Е. Х. Хаеса¹¹. Щоправда, за якийсь час Оренштайн вже сам пропонує поліграфічні послуги.

Самостійну видавничу діяльність Оренштайн розпочав 1902 р.: у лютому надрукував першу серію (16 чорно-білих поштівок), у квітні – другу, у серпні – третю. Окрім цього, враховуючи великий попит на поштівки першої серії, влітку того ж року Оренштайн видав другу серію (12 чорно-білих поштівок). Разом у двох серіях 1902 р. підприємець репродукував 28 чорно-білих ілюстрацій О. Сластіона до Шевченкових «Гайдамаків».

Шукаючи себе як повноцінного видавця, а також починаючи реалізувати «український проект», Оренштайн у 1902 р. видає щонайменше дві серії поштівок, розпочинаючи таким робом свою велику просвітницьку місію. Особливе місце серед них належить поштівкам із зображеннями діячів України з княжих часів до початку ХХ ст. Наступного 1903-го, визначального у біографії Оренштайна, до скарбниці української філокартії він вніс ще дві серії кольорових поштівок з ілюстраціями до творів М. Гоголя. І далі упродовж «коломиїської» доби свого видавничого чину він продовжував видавати серії поштівок на різну тематику (нині відомо 745, у т.ч. 520 чорно-білих, 192 кольорові та 87 одноколірних поштівок), витворивши культурний феномен коломиїської філокартії¹².

«Хрестоматійним» для позначення старту Оренштайнової книговидавничої Одисеї (не маючи упродовж 1902-1913 рр. власної друкарні), є 1903 р. «Першою ластівкою» книговидавничого чину Оренштайна став «Народний Декляматор» – 320-ти сторінковий збірник українських поезій. Вочевидь початок Оренштайнової діяльності (який паралельно із виданням книжкової продукції українською мовою з 1903 р. за якийсь час заснував випозичальню книжок і книгарню) мав добрі відгуки серед сучасників. Зокрема правила «Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kołomyi» передбачали три платні абонементи: белетристики (повісті, поезії, драми), науковий та «мішаний» (частина книжок белетристики, частина наукового); поза Коломиєю доступні були лише абонементи белетристики та «мішаний». Найбільше у цій випозичальні було видань для дітей та белетристики польською мовою¹³.

Оскільки починаючи від 1903 року Оренштайн активно шукає той «свій» видавничий проект, у якому б перепліталися його фінансові, етнічні та культурні зацікавлення, знаковим стало започаткування у 1904 р., спільно з Е. Х. Хаесом, польськомовної книжкової серії «Pustrowana Powszechna Biblioteka dla młodzieży».

Сьогодні важко віднайти ту хронологічну межу, після якої можна впевнено говорити про практичну реалізацію Оренштайнових намірів видавати власну книжкову серію. Ідею «українського проекту» Оренштайн практично реалізував, започаткувавши книжкову серію «Загальна бібліотека». У цьому контексті важливим є повідомлення львівського часопису «Діло», опубліковане 19 червня 1909 р., адже від орієнтації на українсько-галицьке літературне і культурне середовища й мав залежати видавничий успіх Оренштайна¹⁴.

Видавничі засади Оренштайн оприлюднив у післямові до першої книжечки серії – праці Богдана Лепкого «Начерк історії української літератури» (1909 р.), зазнача-

¹¹ Ковтун В. Золота доба коломиїської листівки. – Коломия: Вік, 2010. – С. 37–38.

¹² Там само. – С. 34–36.

¹³ Katalog Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kołomyi. – Kołomyia, 1914. – S. 2, 3, 15, 80.

¹⁴ «Загальна бібліотека» // Діло. – Львів, 1909. – 19 червня.

ючи, що «...не шадить «Галицька накладня» ні грошей, ані труду, щоб дати широким верствам добрі, а дешеві книжки з всіляких областей літератури та знання. Молодіж, старші люди і діти, селяни, міщани і духовні рільники й урядники, словом кожний Українець знайде ту згодом підходячу лектуру. Видавництво постареться добути на сьвіт божий не одну забуту, або тяжко доступну українську книжку, а разом з тим заповнить не одну з тих численних прогалин, особливо на полі популяризації наук, які так дошкульно, а довго ми відчували. До тої праці «Галицька накладня» зеднала собі гурт молодих українських учених, які певно не пожалують праці для такого похвального діла. Їх кличем буде: подати як найширшим верствам українського народу добутки загальної культури та викликати серед них охоту дальшого, невпинного поступу, по словам незабутнього Тараса: І чужому наuczайтесь, свого не цурайтесь»¹⁵. Власне з цього часу й розпочинається історія найвідомішого та найуспішнішого бізнес-проекту Оренштайна – видання ним «Загальної бібліотеки», щонайменше, як стверджували дослідники української діаспори, 113 томиків якої з'явилися друком у Коломії до початку Великої війни 1914–1918 років. Згідно з підрахунками М. Вальо до 1915 р., вийшло майже 120 випусків «Загальної бібліотеки»¹⁶.

Життєпис видавця в роки Великої війни має чимало лагун, зокрема невідомо чи проживав він у Коломії в 1914-1916 роках. Ймовірно, що впродовж літа (кінець червня) 1916 р. – зими-весни (лютий-березень) 1917 р. Оренштайна у Коломії не було (до міста він повернувся, найпевніше, як звільнений з російського полону австрійський громадянин вже після російської Лютневої революції 1917 р.). Відсутність видавця у Коломії може пояснити його спроба ухилення від військової служби, про що зазначається у документах служби розвідки 7-ої австрійської армії¹⁷. Цей факт став «наріжним каменем» для пізніших обвинувачень видавця польською поліцією у 1920-х роках у шпигунській діяльності на користь Росії під час Великої війни. Покликаючись на неіснуючі сьогодні матеріали польського військового гарнізону та повітової команди державної поліції у Коломії, польська поліція стверджувала, що Оренштайн був австрійським шпигуном і зраджував Австрію на користь Росії¹⁸. За час відсутності видавця у Коломії його майно грабували і нищили, 24 лютого 1917 р. він, за посередництвом американського дипломатичного представника, звернувся до правоохоронних органів російської адміністрації щодо розслідування цієї справи і відшкодування збитків¹⁹. Однак ця заява залишилася без відповіді.

Незважаючи на складні обставини воєнного часу, видавець хотів порозумітися з російською окупаційною владою. Спершу, намагаючися підкреслити свою лояльність до сучасної йому російської культури, а, фактично, маючи на меті економічний зиск, Я. Оренштайн у роки війни опублікував (з поміткою «Коломеа. Издательство Я. Оренштайна») щонайменше кілька видань російською мовою (перші два, ймовірно, ще 1914-го): «Очерки по истории русской литературы» В. Садовніка, «Учебникъ всеобщей истории» (часть I: Древній миръ) П. Віноградова, а також ілюстровану «Крас-

¹⁵ Від видавництва // Лепкий Б. Начерк історії української літератури. – Книжка I (до нападів Татар). – Коломия [1909]. – С. 318–319.

¹⁶ Вальо М. Оренштайн Яків... – С. 255.

¹⁷ Laden Israel und Orenstein Jakob. Erhebung. 1916 // AGAD. Zesp. 328, sygn. 199, S. 1.

¹⁸ Оренштайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність [19.08.1924 р.] // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 4; Теж саме [29.02.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 9, 13, 13 (зв), 14.

¹⁹ Прохання Я. Оренштайна про відшкодування збитків, завданих російськими військами та додаток до нього. [22.04. – 12.07.1917 р.] // ДАІФО. Ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 16.

ную Шапочку» (з приміткою «Київ – Коломея»)²⁰. 26 квітня 1917 р. Оренштайн звернувся до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської громади і взяти під охорону усі справи, що стосуються місцевих євреїв. Цей епізод Оренштайнової біографії й дав почин його громадсько-політичній праці у коломийській громаді. Проте це не дало бажаних результатів: видавця так і не обрали головою єврейського кагалу, а нагнітання атмосфери несприйняття самого факту існування етнічного бізнесу єврейства продовжувалося²¹. Оренштайнові протести не мали бажаного для видавця ефекту. Справа затягувалася місцевою оцінною комісією, і ще 12 липня 1917 р. видавець безуспішно звертався до російського Тимчасового уряду та урядового комісара Галичини і Буковини. Тому вкотре головою темою його звернення було «неправне арештоване і вислане до Росії», а також свідчення видавця про пограбування його майна у Коломиї солдатами 8 і 9 російських армій.

Воєнна доба була набагато прихильнішою до політичних прагнень видавця. Травень – червень 1917 року був насичений подіями в його житті. 13 травня 1917 р. до складу спеціального комітету забезпечення коломиїців харчами включили й Оренштайна. Оскільки він мав авторитет у міській єврейській громаді, 20 травня видавця запропонували на посаду другого заступника голови зборів «усіх повнолітніх і до громади коломийської приналежних горожан», проти чого виступили місцеві поляки. Тоді ж євреї, які брали участь у зборах, на знак підтримки видавця демонстративно покинули їх збори. 27 травня його обрали одним із двох делегатів від місцевого єврейства на збори національних громад Коломиї²².

Поза цим, у лихоліттях Великої війни Оренштайн утратив усе своє нерухоме майно, зокрема книгарню і придбану 1914 р. друкарню, тиражі виданих «Галицькою накладнею» книжок та поштівок, а також друків інших тогочасних видавництв українською та іншими мовами. Велика війна, яка ще тривала, а головним чином російські займанці, завдали видавцеві значних матеріальних збитків²³. Не раніше середини липня – початку серпня 1917 р. він виїхав із Коломиї. Перед ним стояло головне завдання: пошук книготорговельних ринків поза Галичиною.

Перші відомості про перебування Оренштайна поза Коломиєю у 1917 році, датовані осінню. Відомо, що 19 вересня видавець вже був у Відні, однак його перебування у австрійській столиці не було надто довгим, адже вже у жовтні того ж року він опиняється в іншій європейській столиці – Берліні. Оренштайнові подорожі восени 1917-го, вочевидь, були наслідком його контактів з представниками українських державних інституцій у Києві. До того ж, видавець був знайомий з окремими київськими українцями ще до початку Першої світової війни і мав ділові стосунки зокрема з київськими книгарнями²⁴. А ще Оренштайн підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгодили запропоновану ним програму українських видань,

²⁰ Яків Оренштайн: людина та міф на тлі архівних знахідок (лекція до 140-річчя народження єврейського видавця української книжки): презентація Івана Монолатія в Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського, 27 березня 2015 р., слайд № 16.

²¹ Прохання Я. Оренштайна та І. Ціманда до начальника Коломийського повіту про організацію єврейської громади м. Коломиї і дозвіл провести вибори до комітету [26.04.1917] // ДАІФО. Ф. 605, оп. 1, спр. 263, арк. 1.

²² Глинський В. Щоденник 1916-1920 рр. / упор. М. Васильчук. – Коломия: Вік, 2010. – С. 46.

²³ Монолатій І. Місто без властивостей. Коломийська фуга Великої війни. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – С. 118–120.

²⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). – К.: Темпора, 2011. – С. 36, 46.

серед яких були ґрунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України, тому восени 1917 р., за домовленістю з українським урядом у Києві, Оренштайн у Німеччині видавав українські книжки. Так, у запропонованій видавцем програмі українських видань, зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.²⁵

Упродовж осені 1917 – зими, літа – осені 1918 років Оренштайн відвідував й інші німецькі міста, передусім Лейпциг та Вецляр, вивчаючи можливості німецьких друкарень у виданні україномовної продукції. На обкладинках тогочасних видань Оренштайна, поряд з вказівками на його коломийську «Галицьку накладню» містилися помітки «Українська накладня. Київ – Ляйпціг», а також англійською – «Winpireg, Man. Ukrainian Publisheng». Найбільшим Оренштайновим здобутком у 1918 р. в Німеччині стало видання творів Тараса Шевченка у трьох томах, а також поем Кобзаря²⁶.

До практичної реалізації намірів Оренштайна популяризувати здобутки української національної культури дійшло напровесні 1918 року, коли він поїхав з Німеччини до Києва (ймовірно, через Відень). Під час свого побуту в українській столиці, Оренштайн налагодив контакти з київським видавництвом «Друкар», яке було плеядою національно свідомих діячів української культури. Тут, зосібна, працювали П. Зайцев, К. Широцький, Гр. Голоскевич, Ю. Нарбут, С. Русова, В. Міяковський, М. Біляшівський, В. Модзалевський, Оренштайн надавав професійні поради, визначав видавничі плани «Друкаря», запропонував кредит для друкування за кордоном українських книжок. Правда через несприятливі зовнішні обставини, спільному українсько-єврейському видавничому тандему 1918 р. вдалося не багато²⁷.

В цих умовах Оренштайна призначили представником Міністерства освіти. Для реалізації видавничих планів 28 листопада 1918 р. йому видали спеціальне посвідчення МЗС Української Держави – для поїздок до Галичини, Німеччини і Швейцарії²⁸. Досі невідомо про поїздки видавця у справах Міністерства освіти до вказаних у цьому документі країн, однак його подальше перебування у Києві було мінімальним – коли на початку 1919 р. більшовики зайняли українську столицю, зв'язок між Оренштайном та київськими видавцями обірвався. З початком 1919 р. видавець постійно подорожував у пошуках кращої долі для свого підприємства – між Києвом, Станіславовом, Коломиєю, Віднем та Берліном. Так, на початку 1919 р. він міг приїхати з окупованого більшовиками Києва спочатку до Галичини (Станіславова і Коломиї), а потім у лютому виїхати через Відень до Берліна. Шлях до австрійської столиці пролягав спочатку через Стрий на Закарпаття, а вже потім через Угорщину до Відня. У Відні Оренштайн міг зупинитися на довший час, оскільки у німецькій столиці видавець опинився тільки наприкінці літа і був там до жовтня 1919 р.²⁹

²⁵ Колянчук О. Яків Оренштайн (1875–1944). Видатний український книговидавець єврейського походження // Український альманах. – Варшава, 2014. – С. 275, 277.

²⁶ Видання Тараса Шевченка в Україні (1840–1923). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Укл. І. О. Негрейчук. – К.: НБУВ НАН України, 2010. – № 302, 303, 304, 305.

²⁷ Биковський Л. Яків Оренштайн // Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1963. – № 21–22. – 11 травня. – С. 4–5.

²⁸ Посвідчення МЗС Української Держави, видане Я. Оренштайнові [29.11.1918 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

²⁹ Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 164–168.

З-поміж друків 1919 року найвідомішими є видання творів Т. Шевченка: «Гайдамаків», «Кобзаря», а також перших двох томів «Повного видання творів Тараса Шевченка» з поміткою «Коломия; Вінніпер; Київ; Ляйпціг». Поза цими виданнями Оренштайна, практично реалізованими у 1919-му, найбільшим успіхом тішилися Шевченкові «Гайдамаки»³⁰.

«Проукраїнське» реноме видавця-єврея давало йому можливість зберігати і підтримувати взаємини з офіційними установами незалежної України за кордоном, інтегруватися у справи військового характеру. Зокрема Оренштайн у серпні – вересні 1919 р., за дорученням посла УНР в Німеччині Миколи Порша, закуповував літаки для потреб Повітряного флоту УНР³¹.

Десяте травня 1920 р. стало днем оформленням «вступного» контракту Оренштайна з Посольством УНР в Німеччині про передання йому приміщення у Берліні для потреб видавництва. Остаточну угоду про передання видавцеві приміщення Посольства УНР у Німеччині для видавничих потреб – Я. Оренштайн як радник посольства і Р. Смаль-Стоцький як уповноважений дипломатичної установи – підписали 11 серпня, покликаючись на вже існуючі контракти від 10 травня і 7 серпня 1920 р.³² Оскільки Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, надрукованих ним у Німеччині до цього часу, однак, з огляду на складну зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію довкола українських Визвольних змагань, не міг транспортувати свої друки в Україну, полагодити цю справу взявся С. Петлюра³³. Зокрема 18 травня 1920 р. службовець українського посольства у Берліні повідомляв видавця, що всі надруковані ним книжки мусять бути готові для транспортування в Україну. Йшлося про відправку до Києва п'яти вагонів друкованої продукції³⁴. Саме тому видавець тоді ж вирушив в Україну. Щоправда, поїздка не принесла бажаного результату, то ж у липні 1920 р. він знову оселився у Берліні, займаючись налагодженням власної книговидавничої справи³⁵.

У 1920 р. в Німеччині з'явилися друком знакові для «Української накладні» видання, що продовжили Оренштайнові видавничі Шевченкіану й, почасти, започаткували Франкіану. З цього часу можна говорити про початок офіційного видавничого літопису Оренштайна, адже «Українську накладню» зареєстрували у Берліні в торговому реєстрі 15 вересня 1920 р. Це рішення опублікували в додатку до головного торгового реєстру до «Німецького імперського бюлетеня» і «Прусського королівського бюлетеня» 23 вересня 1920 р. з приміткою «щодо Українського видавництва», яким, згідно з

³⁰ Видання Тараса Шевченка в Україні (1840–1923). – № 306, 311, 315, 316.

³¹ Протокол допиту Кривенка Миколи Кондратовича (1894 р.н.). [23.06. 1931 р.] // Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6, спр. 59881-фп., т. 72-б, арк. 60–62.

³² Договір між посольством УНР в Німеччині та видавцем Я. Оренштайном про передачу йому приміщення в Берліні для потреб Українського видавництва [11.08.1920 р.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3619, оп. 1, спр. 17, арк. 66, 66 (зв.).

³³ Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / упор. Ю. Горбач, Н. Московченко, І. Преловська. – К., 2011. – С. 133, док. № 68.

³⁴ Телеграма Українського посольства у Берліні до Я. Оренштайна [18.05.1920 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

³⁵ Лист Я. Оренштайна до З. Кузелі з автобіографічними даними [25.04.1931 р.] // Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України (далі – ВР ЛННБ НАНУ). Ф. 258, оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 1.

цими офіційними записами, керували Я. Оренштайн та Самуель Тауб³⁶. «Реєстраційна формула» нового видавництва повторювала відому відозву, яку видавець у вересні 1920 р. розіслав українським установам і діячам Галичини та Європи, в якій повідомлялося, що «Українська накладня» займатиметься не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі: «Стоваришення буде займатися з одного боку накладною українською справою – з другого ж вестиме розпродажу українських творів письменства, мистецтва й музики – і загалом усіх Україніка, які де тільки появилися у світі. Це підприємство постало під натиском українських культурних кол та наслідком потреби й необхідности, щоб, нарешті, і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осередній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку. Провід товариства спочиває в досвідних і відповідальних фахових руках»³⁷.

Враховуючи цю обставину, стає зрозумілою Оренштайнова поїздка до Північної Америки – в Канаду і США, адже видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців і безумовно, що як великий підприємець, в основі дій якого була насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався налагодити роботу не лише у Німеччині. Про Оренштайнові плани поїхати до Нового Світу свідчить й тогочасне повідомлення представника українського уряду в Берліні Євгена Левицького від 4 лютого 1921 р.³⁸ Щоправда до Північної Америки видавець вибрався не раніше кінця березня 1921 р. і міг перебувати там до початку червня³⁹. До Вінніпега, у якому мав свій книжковий склад ще напередодні Великої війни, він поїхав 1921-го з надією на успішну книготоргівлю. У Вінніпегу Оренштайн працював в «Українській книгарні» на Мейн-стріт. Однак його роботи постійно перешкождали співробітники польських спецслужб⁴⁰. Наступним пунктом цієї видавничої мандрівки став Нью-Йорк. Скоріш за все, Оренштайн зупинився там у книгарні «Українського Народного Союзу» на Севенс-стріт або у приміщенні «Української книгарні» Василя Пуйди⁴¹.

Проукраїнська позиція видавця у 1918–1920-х роках не пройшла повз увагу польських можновладців. Адже враховуючи поїздки Оренштайна територією відновленої Польської республіки, зокрема з Берліна до Тарнова і Варшави у 1920-му, така активність зайве спричинилася до розслідування його «політичної діяльності» компетентни-

³⁶ Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 190.

³⁷ Українська накладня. С[товаришення]. з О[обмеженою]. П[орукою]. [Вересень 1920 р.] // ВР ЛННБ НАНУ. Ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 89.

³⁸ Повідомлення представника уряду в Берліні Є. Левицького уповноваженому для справ закордонних К. Левицькому про становище воїнів УГА в таборах для інтернованих у Німеччині [04.02.1921 р.] // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. – Т. 4: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / Укл: О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 758, док. № 376.

³⁹ Лист Я. Оренштайна до О. Барвінського [26.03., 08.06.1920 р.] // ВР ЛННБ НАНУ, Ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 97, 96.

⁴⁰ Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причини повернення в Коломию Оренштайна Якуба, власника української книгарні у Берліні // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 23, 23 (зв.).

⁴¹ Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 201–205.

ми органами новоствореної держави⁴². Напровесні 1920 р. Оренштайн знову опинився у Коломиї, щоби з'ясувати долю своєї власності (кам'яниць, друкарні та книгарні), що залишилася тут ще з часів Великої війни. Цим разом він виклопотав для себе у магістраті два документи – «Свідоцтво моральності» (2 квітня 1920 р.) і «Сертифікат приналежності до міської громади» (6 квітня 1920 р.). У першому з них, підписаному урядовим комісаром Коломиї І. Патковським, вказувалося, що «з боку магістрату міста Коломиї підтверджується, що пан Яків Оренштайн, син Саула і Альте Міріам Оренштайнів, народжений 1875 року у Коломиї, провадить моральне життя. Це свідоцтво слугуватиме документом для поїздок»⁴³. А що цього виявилось замало для підтвердження його належності до коломийської громади, кілька днів потому видавцеві надали ще один документ, у якому, згідно з підписами представників урядового комісара Коломиї Кольбушовського, службовця магістрату Ганцера та якогось представника комісаріату поліції, стверджувалося, що «пан Яків Оренштайн, купець, народжений у Коломиї 25 лютого 1875 р., жонатий, у гміні міста Коломиї посідає право приналежності»⁴⁴.

Вочевидь, Оренштайн був у Коломиї не лише упродовж квітня – травня, а й у червні 1920 р. (щоправда, 2 травня видавець надіслав зі своєї берлінської адреси листа⁴⁵, а отже був на початку місяця у Німеччині), даючи пояснення новій владі щодо своєї тривалої відсутності й намагаючись переконати польських урядників у своїй лояльності. Зокрема, 28 червня у коломийському старостві він зустрівся у з місцевими чиновниками. Влітку 1920 р. далі перебував у Галичині. Нині відомо про спеціальне доручення коломийського староства відділку поліції про спостереження за Оренштайном: 19 липня поліціанти повідомляли, що видавець ще 8 липня виїхав з Коломиї до Станіславова до свого швагра Якова Моллера (насправді – Махлера), а тому «коли Оренштайн повернеться до Коломиї, того ніхто не може повідомити»⁴⁶. Однак перебування видавця у Станіславові було коротким: вже 15 липня 1920 р. він надіслав листа з Берліна⁴⁷, а отже, ймовірно, перед тим вже був там день або два й не повернувся до Коломиї, зникнувши з поля зору функціонерів польської поліції.

А що Оренштайн планував знову відвідати рідних у недалекому майбутньому, але тільки хвороба у 1923 р. цього не дозволила, польська поліція продовжувала розслідувати факти його ймовірної антидержавної діяльності. У лютому 1924 р. коломийський комісаріат поліції подав місцевому староству розлогий звіт про «антидержавну діяльність» видавця, немовби працюючи на «випередження» Оренштайнових планів повернутися до Коломиї. Усі ці звинувачення логічно «вписуються» у парадигму асиміляційних процесів, що відбувалися на початку міжвоєнної доби у Польщі. Їх прискорила Велика війна, а реалізація головних її постулатів стала можливою вже на постімперському просторі. Зокрема йшлося про постання нового негативного

⁴² Протокол у справі Я. Оренштайна [28.06.1920 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 21.

⁴³ Свідоцтво моральності Я. Оренштайна, видане коломийським магістратом [17.05.1920 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 2.

⁴⁴ Сертифікат приналежності Я. Оренштайна до міської громади, видане коломийським магістратом. [17.05.1920 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 2 (зв.).

⁴⁵ Лист Я. Оренштайна до О. Барвінського [02.05.1920 р.] // ВР ЛННБ НАНУ. Ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 91.

⁴⁶ Повідомлення коломийського відділку державної поліції для староства у Коломиї про Я. Оренштайна [19.07.1920 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 6, ДАІФО.

⁴⁷ Лист Я. Оренштайна до О. Барвінського [02.05.1920 р.] // ВР ЛННБ НАНУ. Ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 93.

стереотипу, який утруднював євреям входження до польського суспільства – загального переконання про «зраду» євреями поляків, їхніх державотворчих устремлінь та підтримку першими ворогів новопосталої Польської республіки. В цьому контексті показовим явищем стало твердження, що саме євреї співпрацювали з ворожими до поляків силами ще за часів війни 1914-1918 років, надавали їм відомості шпигунського характеру, або допомагали «ворогам» усіма можливими способами. Так, зокрема, євреїв звинувачували у співпраці з росіянами, підтримці визвольних змагань українців, репрезентуванням інтересів німців на окупованих територіях тощо. Більше того, після відновлення власної державності у 1918 р., поляки не надто поспішали визнавати євреїв особами польської національності, вважаючи їх «зрадниками» і «відступниками». Давалося взнаки й те, що поляки у досліджуваний період вже мали власну державу, а євреї й надалі залишалися національною меншиною. Шляхом виходу з цієї ситуації була вимога лояльності до нової держави (читай – польської), що автоматично дорівнювало б асиміляції і/або виродженню єврейства. У «кращому» випадку це означало балансування між політичним антисемітизмом та подвійною ідентичністю «поляко-єврея»/«єврее-поляка».

Зауважмо, що розслідування справи ймовірного повернення Оренштайна до Коломиї відбувалося ще в одній площині – зовнішньополітичній. Адже ще 20 вересня 1923 р. МЗС Польської республіки цікавило, чи Оренштайн, «є польським громадянином і чи не брав участі в шпигунстві, розбою, актах терору чи інших діяннях на шкоду Польської держави»⁴⁸. Це, мабуть, зайве підтверджує «цікавість» польських відомств до особи видавця і той факт, що він планував свій приїзд до Польщі набагато раніше, аніж у 1924-му. Тому, з огляду на результат такого розслідування, польське Генеральне консульство у Берліні 19 липня 1924 р. запитувало: «якщо Оренштайн є польським громадянином, то чи треба йому видавати візу для поїдки у Польщу?»⁴⁹

Вкотре встановлюючи особу Оренштайна, коломийське староство 21 серпня таємно звернулося до місцевого єврейського метрикального уряду з вимогою надання свідоцтва його народження, а вже наступного дня отримало такий документ. «Підігравало» коломийському староству й місцеве поліційне відомство: 19 серпня його функціонери знову озвучили старі, «лютневі», звинувачення видавця у «антидержавній діяльності»⁵⁰. Проте така «активність» місцевих органів влади, як показують документи, виявилася запізнілою, оскільки вже на той час центральні органи управління у Варшаві погодилися на Оренштайнів візит, ба більше – координували його. Свідчення цьому – таємна шифрограма львівського воєводства до станіславівського воєводи від 20 серпня 1924 р. про приїзд видавця, яка повідомляла: «Унаслідок телеграфічного доручення Міністерства внутрішніх справ ... на запрошення професора [Романа] Смаль-Стоцького у зв'язку з його акцією прибув [до Варшави] з Берліна знаний український видавець Яків Оренштайн, який вирушає до Львова, Станіславова і Коломиї. Згадана особа за дорученням [Романа] Смаль-Стоцького з'ясовуватиме можливість заснування підприємства, головним завданням якого було б видання творів української літератури та політичного періодичного видання, яке б стояло на

⁴⁸ Запит Генерального консульства Польської республіки у Берліні до староства у Коломиї про встановлення особи Я. Оренштайна [19.07.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 12, 14.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Звіт коломийського комісаріату державної поліції для староства у Коломиї про антидержавну діяльність Я. Оренштайна [19.08.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 15, 15 (зв.), 16, 16 (зв.).

лояльних засадах щодо Польської держави. Оренштайнові зустрічі матимуть спостережний характер. Зі свого боку прошу пана воеводу надавати інформації та висновки спостережень щодо особи Оренштайна»⁵¹.

Із донесень окружної команди державної поліції у Станіславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, виданих консульським відділом польського посольства у Берліні 2 серпня. Під час обов'язкової візової реєстрації у Варшаві адвокат видавця Лейзор Шорр повідомив керівника консульської служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі у дипломатичних справах, які, після прибуття з Берліна, доручило йому Міністерство внутрішніх справ»⁵².

Невідомо, чи таких справ було справді багато, але вже сама поодинокість згадка про участь Оренштайна в «акції» Р. Смаль-Стоцького свідчить, що видавець розглядався як певна фігура-медіатор на шахівниці нормалізації польсько-українських взаємин у 1920-х роках. Зокрема йшлося про «університетську акцію» – реалізацію ідеї створення українського університету в Польщі, комісію зі створення якого погодився очолити Р. Смаль-Стоцький⁵³, який свого часу був радником Посольства УНР в Німеччині.

Якою могла бути Оренштайнова місія у цих обставинах, точно не відомо. Однак у вересні того ж року видавець запевняв польську владу, «якщо ж йдеться про мої політичні переконання, то я безумовно стою на ґрунті розумного, доброзичливого і компромісного вирішення усіх непорозумінь в питанні національних меншин, а навіть у міру моїх скромних сил і впливів, докладаю зусиль, щоби справу [польсько-українського] порозуміння довести до результату»⁵⁴. Цілком імовірно, що видавець за дорученням організаційної комісії планував відвідати три галицькі міста – Львів, Станіславів і Коломию – для з'ясування можливостей створення у недалекому майбутньому в одному з них Українського університету. Зокрема ідею заснування такого освітнього закладу у тодішньому Станіславові Оренштайн цілком міг підтримати, адже пояснював свою місію власне станіславівському воеводі.

До Коломиї Оренштайн приїхав 24 серпня поспішним потягом з Варшави, перед тим відвідавши Станіславів – для консультацій з місцевим воеводою, про що видавець згадував у грудні 1924 р.⁵⁵ Коломийське староство Оренштайн відвідав наступного дня – 25 серпня – й у розмові з його керівником повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС С. Лосем і начальником відділу МВС Рутковським. Зауважмо, що коломийський староста, попередньо, в таємному повідомленні для станіславівського воеводства від 24 серпня зазначав, що «Оренштайн старається отримати дозвіл на отримання візи для приїздів до Польщі. ... Враховуючи поведінку Оренштайна до цього

⁵¹ Таємна шифрограма львівського воеводства до станіславівського воеводи про приїзд Я. Оренштайна. [20.08.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 1.

⁵² Інформація окружної команди державної поліції у Станіславові президії станіславівського воеводства про приїзд Я. Оренштайна до Коломиї та спостереження за його особою [27.08.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 8.

⁵³ Комар В. Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному прометеївському русі (1921–1939) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17. – Львів, 2008. – С. 213–214.

⁵⁴ Лист Я. Оренштайна до начальника коломийської команди державної поліції щодо його політичної реабілітації. [16.09.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 24, 24 (зв.).

⁵⁵ Лист Я. Оренштайна до Станіславівського воеводи щодо його політичної реабілітації [15.12.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 35.

часу, вважаю надання йому візи для приїзду до Польщі небажаним»⁵⁶. Такою ж, скажати б, неприхильною була позиція коломийського староства щодо участі видавця в «університетській акції» Р. Смаль-Стоцького. Зокрема у черговому повідомленні про політичну діяльність Оренштайна від 26 серпня вказувалося, що «Оренштайн має у Коломії досить сумнівний авторитет і вважається особою, яка не заслуговує на довіру. Тому я сумніваюся, чи його участь в акції професора [Романа] Смаль-Стоцького є потрібною і чи його діяльність може принести якусь користь Польській державі»⁵⁷.

У цій ситуації, коли видавця, з одного боку, органи влади та правопорядку постійно огульно звинувачували, не гребували надуманими фактами, контролювали кожен його крок, а з другого, з огляду на його авторитет та, одночасно, лояльність, намагалися залучити до реалізації планів нормалізації польсько-українських взаємин, Оренштайнові поволи уривався терпець. Про це свідчив зокрема й коломийський староста, який повідомляв офіційний Станіславів, що видавець «нарікав, що у Коломії невідомі йому особи поширювали поголоски про нібито його вороже ставлення до Польської держави, і що він має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації»⁵⁸.

Для цього Оренштайн 16 вересня 1924 р. звернувся до начальника коломийської команди державної поліції щодо його політичної реабілітації: «Славна командо! Після тривалого перебування за кордоном, повернувшись, я з прикрістю переконався, що стосовно моєї особи створено формальну легенду політичних наклепів, метою яких було підірвати моє становище серед місцевої громадськості і унеможливити моє повернення, щоб було легше відібрати мою власність у Коломії. На мене донесли політичним і поліційним властям, що нібито саме тут, а зокрема за кордоном, я проводив ворожу польській державі політику, підтримував тісні взаємини з [Євгеном] Петрушевичем і т.д. Усі ці домисли я засуджую як брехню, мета якої – позбавити мене не тільки доброго імені, а й власності. Я маю найбільшу накладню українських літературних і наукових творів – за винятком будь-яких природознавчих праць і [видань] політичного змісту (тут підкреслено в оригіналі. – І. М.). Саме тому я зустрічаюся з усім науковим світом, але тільки на ґрунті економічних та видавничих інтересів. Якщо ж ідеться про мої політичні переконання, то я, безумовно, стою на ґрунті розумного, доброзичливого і компромісного вирішення усіх непорозумінь у питанні національних меншин, а навіть у міру моїх скромних сил і впливів, докладаю зусиль, щоби справу порозуміння довести до результату. ... Прошу славному Команду після перевірки представлених мною доказів, якщо вона вважатиме за доцільне, раз і назавжди зняти з мене прокляття нелояльного громадянина польської держави»⁵⁹. Незважаючи на таку публічну заяву Оренштайна, польські органи правопорядку надалі стежили за ним⁶⁰.

А що мета Оренштайна – відновлення роботи коломийських книгарні і випозичальні книжок, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Галичини, то восени 1924 року він доклав чимало зусиль до інформування галицьких українців про наміри перенести своє берлінське видавництво до Галичи-

⁵⁶ Інформація староства у Коломії президії станіславівського воеводства про повернення Я. Оренштайна до Польщі [24.08.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

⁵⁷ Інформація староства у Коломії президії станіславівського воеводства про політичну діяльність Я. Оренштайна [26.08.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 22.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Лист Я. Оренштайна до начальника коломийської команди державної поліції щодо його політичної реабілітації. [16.09.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 24, 24 (зв.), 25.

⁶⁰ Інформація староства у Коломії президії станіславівського воеводства про політичну діяльність Я. Оренштайна [15.09.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 23.

ни. Та найбільше зацікавлення польської поліції викликала поїздка Оренштайна до Львова, де він зустрічався з українськими видавцями та інтелігенцією. Саме від успіху цієї подорожі залежала подальша реалізація Оренштайнових видавничих планів у Галичині.

Упродовж 3-4 вересня видавець зустрівся з деякими представниками української преси щодо планів перенесення «Української накладні» в Галичину. Керівник львівської експозитури політичної поліції Кайдан зазначав, що Оренштайн озвучив таку ідею саме тому, що він «має у Берліні величезну кількість виданих ним книжок, які, з огляду на митні перешкоди, не може збувати як у Галичині, так і Росії (ймовірно, тут мова про Підсоветську Україну. – І. М.), а також через те, що советський уряд маючи у Берліні власне видавництво «Космос», інші книжки на територію советської України не допускає. Оренштайн, не маючи іншого ринку збуту для своїх друків, якими заробив собі казкове багатство, пробує перенести свою видавничу фірму, а також вже видані ним книжки на територію Східної Малопольщі»⁶¹. Як зауважувалося, літературними керівниками такої видавничої фірми мали бути професори Богдан Лепкий і Степан Томашівський, які таким чином хотіли повернутися додому і за порадою яких Оренштайн розпочав кроки щодо переселення свого видавництва з Німеччини в Галичину⁶². Такі плани, проте, не мали успіху: щонайменше до березня 1925 р. Оренштайнова справа була під пильним оком польських органів правопорядку та самоврядування⁶³. Та й сам видавець мусив постійно апелювати до них у справі своєї «політичної реабілітації», щоправда, вже з Берліна.

Зокрема в одній із таких кореспонденцій видавець запитував про справжні причини такого ставлення до своєї особи: «Чи тому, що я, як єврей, видаю українську літературу, [...] мають безкарно бризкати на мене болотом, кидати на мене необгрунтований наклеп і ганьбу, яка вмить пускається за мною по цілому світі як публікація про розшук? Чи живемо в демократичній правовій Республіці Польській, чи ж, як за царських часів, під всевладним батоком безвідповідальної поліції та її агентів? Чому дотепер ніде в цілій Польщі проти мене не видали ніякого кримінального подання до будь-якого суду чи прокуратури, то це і є найпромовистішим доказом безпідставності тих огидних і потворних рапортів. Ще раз підкреслюю: я не є політиком, а тільки підприємцем. Якщо як польський громадянин Мойсеєвого визнання я обрав собі видання наукових творів українською мовою як джерело прибутку, то зробив це тільки для того, що сподівався на серйозний дохід, виконуючи при цьому етичну і культурну функцію. Це моя мета і стимул моєї довголітньої чесної, явної та ретельної праці; якщо ж її хтось трактує по-іншому, той припускається морального злочину проти мене»⁶⁴.

Зміст цього документа, побіч актуалізації «біографічного бунту» Оренштайна, зайвий раз персоніфікує проблему самоідентифікації видавця, адже нині немає достатніх доказів, що він однозначно відчував себе поляком, а його національні почуття виключали відданість окремим елементам юдейської традиції. Йшлося тут, вочевидь,

⁶¹ Інформація львівської експозитури до окружної команди державної поліції у Станіславові про спостереження за Я. Оренштайном [14.10.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 18, 20.

⁶² Там само.

⁶³ Інформація староства у Коломиї президії станіславівського воєводства про скаргу Я. Оренштайна [31.03.1925 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 29.

⁶⁴ Лист Я. Оренштайна до станіславівського воєводства щодо його політичної реабілітації та видачу закордонного паспорта [не пізніше 28.12.1924 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 21-24, 24 (зв.).

про стан подвійної ідентифікації, саме тих етнофорів, котрі мислили себе на пограниччі двох різних культур і традицій, а тому активно шукали у собі якнайбільше єврейськості чи якнайбільше польськості. Однак це не була повноцінна міжетнічна інтеграція, оскільки «нові-старі» етнофори досліджуваного хронотопу ще не стали активними учасниками економічного, соціального, громадянського, культурного й духовного життя «нової» країни (Польської республіки) за якусь одну мить. А от факт, що політична інтеграція мусила б полягати у створенні системи громадянської рівності між етнічними спільнотами в межах однієї держави, прикро дисонував із принципами обов'язкового у цьому випадку взаємного компромісу і/або взаємного пристосування.

Далі «справа Оренштайна» вже стала «приватним конфліктом», до того ж станіславівське воєводство не вбачало потреби нею займатися (йшлося про судовий процес між видавцем і якимось Менделем Фрідманом у коломийському повітовому суді щодо власності першого). Зрозуміло, чому саме 1924-й став роком потрясінь і поразок видавця, бо вже пізньою осінню, він, фактично, з нічим, повернувся до німецької столиці. Чи він і надалі шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем, а точніше вирішення майнових суперечок, не відомо. А от що Оренштайн і далі залишався важливою фігурою на тривимірній українсько-польсько-єврейській шахівниці, свідчилили його спроби стати більш-менш значущим актором (звісно, не першого чи другого плану) «Штайгеріяди».

Оскільки активність видавця на східних теренах новопосталої Польської республіки у другій половині 1924 р. завершилася для нього, фактично, фіаско його різнопланових ініціатив, на початку зими він повернувся до Німеччини. Щоправда він і далі не полишав надій на зміну тональності «нової» влади щодо його особи, а тому цікавився «галицькими справами»⁶⁵. Далося взнаки й упереджене ставлення поляків в 1923–1924 рр. до галицьких євреїв, яке піддало сумніву лояльність останніх до нової влади як політичної сили.

Найімовірніше, що одним з проявів цього була позиція польської влади щодо етнічних акторів, одним з репрезентантів яких і був Оренштайн. Зосібна у цих обставинах, він став одним з багатьох нині майже невідомих акторів закулісся в театрі українсько-єврейських суперечностей. Якщо їх провісником стала Штайгеріяда⁶⁶ – суд над євреєм Станіславом Штайгером, який опинився на лаві підсудних за обвинувачення в замаху на президента Польщі Станіслава Войцеховського, що стався 5 вересня 1924 р. насправді членом УВО, то для видавця це було, сказати б, рівняння з багатьма невідомими. Його розв'язання тільки почасти дозволяє зрозуміти місце і роль Оренштайна в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби.

Незважаючи на факт, що вже 8 вересня того ж року УВО взяла відповідальність за замах на президента Польщі і висловила жаль з приводу арештування єврейського студента-правника, який використали як привід для антисемітської агітації⁶⁷, знадо-

⁶⁵ Див.: Монолатій І. Кореспонденція Якова Оренштайна 1920–1930-х років з інституціями Другої Речі Посполитої та Німецького Райху як джерело до біографії видавця. – С. 99–105.

⁶⁶ Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935-1939). – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С. 12; Меламед В. Справа Станіслава Штайгера // Незалежний культурологічний часопис «І». – Ч. 51: Гебрейський Львів. – Львів, 2008. – С. 215–227.

⁶⁷ Після атентату // Національна думка. – Прага, 1924. – № IV–VI. – С. 24–25.

билося більше року (грудень 1925 р.) для виправдання судом невинного⁶⁸. А зважаючи на юдофобство польської інтелігенції Львова, «Штайгер засвітив [...] надію зірвати польсько-жидівські переговори, піднявши [...] польську прилюдну думку і підбехтавши вулицю ненавистю до жидів»⁶⁹. З іншого боку, за висловом сучасників-українців, ця справа була «подвійно не вигідною» для поляків, адже це, «за одним махом відкидало б нагоду розправитися з жидами і відгрівало б у закордонній політиці польсько-український спір, що його поляки всіма силами намагалися представити перед міжнародною opinio як уже коли не остаточно полагоджений, то на найкращій дорозі до повної згоди»⁷⁰.

Справа С. Штайгера ускладнювалася міжнаціональними відносинами, політичною і соціальною нестабільністю на західноукраїнських землях, зокрема намаганнями пов'язати її з комуністичним рухом або єврейською змовою.

Ще одним учасником єврейсько-українських перемовин «Штайгеріади» став Оренштайн, саме через те, що він особисто добре знав, з одного боку, діячів української військової еміграції, а з іншого – мав довіру єврейських політичних кіл. Як повідомляли своїх львівських колег службовці політичної поліції у Станіславові восени 1925 р., «з початком арешту [Станіслава] Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича. Перед початком процесу Оренштайн мав був бути особисто у Львові і пропонувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому утриматися від цього»⁷¹.

З огляду на це, важливим фактом залишається те, що, вочевидь, напередодні початку другого судового засідання у справі С. Штайгера (12 жовтня 1925 р.) у Берліні відбулася зустріч Оренштайна з Є. Коновальцем та його найближчими співробітниками. Це сталося лише тому, що, як зауважували історики УВО, Оренштайн – «це був український патріот, не хотів залишатися під польською окупацією, разом з Українською Галицькою Армією перейшов Збруч і потім вийшов на еміграцію до Німеччини»⁷².

Трохи більше розповів про це особистий секретар Є. Коновальця (з 1931 р.) Михайло Селешко. Зокрема він, у присутності Омеляна Сеніка і Сидора Чучмана, був свідком такої зустрічі видавця з лідером УВО у «Романському кафе» в Берліні⁷³. Місце зустрічі обрали, мабуть, не випадково, бо воно було чудовим прикриттям для зустрічей такого ґатунку й цілком органічним з огляду на стиль життя Є. Коновальця. В такому, сказати б, колориті й відбулися нові перемовини. Оренштайн прийшов на кілька хвилин пізніше, заявивши, що «не приходить з власної ініціативи, тільки на прохання організації американських жидів, що просили його посередничити в тій справі. Жиди пропонували: 1. щоб УВО видала від себе публічну декларацію, що це її член і з її доручення виконав атентат на Войцеховського, 2. щоб таку саму декларацію

⁶⁸ Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918–1939 рр. // Україна Модерна. – Ч. 7. – Київ – Львів, 2002. – С. 105.

⁶⁹ Книш З. Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році. – Торонто [б. р.]. – С. 10.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Інформація воєводського коменданта державної поліції у Станіславові про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера [07.11.1925 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36.

⁷² Книш З. Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році. – С. 58.

⁷³ Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник І. Зібрав, упорядкував і зредагував Зиновій Книш, Торонто [б. р.]. – С. 37, прим. 9.

склав від себе цей же атентатчик. З. за те жиди гварантують йому переїзд і поселення в Америці, а Українській Військовій Організації обіцяють відплатитися відповідною грошовою допомогою. Полковник Коновалець на ті пропозиції не погодився»⁷⁴.

Отже, ця зустріч теж закінчилася фактично нічим. Натомість перша особа УВО була схильна «проголосити офіційно в пресі, що атентат виконала Українська Військова Організація, бо це й так було відоме і про те широко писалося в пресі. Він (Є. Коновалець. – І. М.) відмовився виявити назвище атентатчика і зокрема не згодився на відплатну фінансову підтримку»⁷⁵. Адже в умовах активізації антисемітських настроїв у тогочасному польському суспільстві Начальна Команда УВО, взявши на себе замах на польського президента, не лише свідомо наражала себе на таку собі «непопулярність», а реально провокувала й без того упереджене ставлення єврейства до українського націоналістичного руху⁷⁶. Тут не допоміг Оренштайнів авторитет в українських еміграційних колах, навіть його свідчення власне про виконавця замаху, бойовика УВО Т. Ольшанського, докази чого, за зізнаннями видавця, знаходилися у керівника берлінської політичної поліції Мюллера, а не зникли безслідно⁷⁷. До того ж той факт, що «Коли Оренштайн відійшов з нічим, велася ще якийсь час розмова на ту тему і з неї виходило, що не була це перша жидівська спроба вплинути в тому напрямі на УВО, приходили до полк. Коновальця перед тим ще й інші відпоручники жидівських організацій з таким проханням»⁷⁸, мовби підтверджував тезу, яку згодом артикулювали теоретики українського націоналізму: «Українство в своїй масі трактує жидів як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як «погромний рух» і, логічно, боїться його позитивної реалізації. А наслідком того витворюється ситуація повної заплутаности понять, тенденцій, намірів і відношень, коли таку важливу проблему розрішують лише чуттям, коли не хочуть заглянути в майбутнє...»⁷⁹

Разом з цим Оренштайнові спроби брати участь у «Штайгеріяді» й надалі фіксувалися польськими органами правопорядку: 25 листопада їх очільники знову повідомляли з грифом «цілком таємно» офіційний Львів про це, додаючи попередні інформації від 7 листопада 1925 р.⁸⁰ Поліційні ігри за лаштунками львівського процесу С. Штайгера проти видавця, а також позиція єврейських політичних кіл, – наслідок провалу перемовин Оренштайна з очільниками УВО, – були не на користь видавцеві.

Усе це і, мабуть, ще щось більше, призвело до того, що українська сторона вклала у формулу «Український жид Яків Оренштайн відпекується»⁸¹. Вже 29 листопада

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірник І. – С. 37, прим. 9.

⁷⁶ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі Катастрофи. – Львів 2006. – С. 45–46.

⁷⁷ Інформація воеводського коменданта державної поліції у Станиславові про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера [07.11.1925 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36.

⁷⁸ Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірник І. – С. 37, прим. 9.

⁷⁹ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – Прага, 1930. – № 11–12 (35–36). – С. 269.

⁸⁰ Інформація воеводського коменданта державної поліції у Станиславові про процес С. Штайгера та участь у ньому деяких свідків [25.11.1925 р.] // ДАІФО. Ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36.

⁸¹ Книш З. Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році. – С. 45.

«Діло» умістило заяву видавця такого змісту: «Прошу ласкаво помістити в Вашім ціннім часописі слідуєче спростування. В жидівському варшавському часописі «Найер Райнт» з дня 23 листопада, ч. 270, поміщено заяву д-ра Ізраеля Вальдмана з Відня, в котрій в'яжеться моє ім'я за справою Ольшанського. Я заявляю рішуче, що не стою і не стояв ніколи в жоднім відношенні до цієї справи і п. Ольшанського ніколи не бачив на очі і не мав з ним жодних розмов. Не розмовляв я теж ніколи з д-ром Ізраїлем Вальдманом і не бачив його. З високою пошаною Яків Оренштайн»⁸². Зауважмо: в Оренштайновій заяві не згадується ані УВО, ані Є. Коновалець чи інші діячі цієї організації, а лише Т.Ольшанський (основний «винуватець» пропозицій єврейських кіл) та І. Вальдман (один із трьох відомих нині медіаторів запланованого, але не реалізованого єврейсько-українського порозуміння). Більшою мірою така декларативна заява видавця була наслідком хитросплетінь єврейсько-польсько-українських взаємин середини 1920-х років, а тому Оренштайн і члени УВО, які перебували на той час у Берліні, цілком ймовірно могли бачитися і/або співпрацювати далі. І все ж, попри місце і роль Оренштайна в різносюжетному процесі С. Штайгера, йому так і не судилося переконати і перших, і других у якихось перспективах єврейсько-польського порозуміння у цьому питанні. Натомість у цей час важливості набуло інше багатопланове порозуміння, що вплинуло на завершення «Штайгеріяди» – польсько-єврейське, реалізоване у формі угоди «Кола Жидівського» з урядом Польщі 4 липня 1925 р. Саме тому остаточну стратегію захисту С. Штайгера, апробовану восени – на початку зими 1925 р. українці зрозуміли як результат польсько-єврейської угоди, спрямованої проти українців. Відтоді дії євреїв сприймалися як зрада спільних інтересів польських народів⁸³.

Відтак Оренштайнова «Штайгеріяда» в силу об'єктивних і суб'єктивних чинників перетворилася у такий собі барометр випробування його лояльності і патріотизму не стільки супроти поляків і Польської республіки, а щодо українських еміграційних кіл. Вочевидь, українська сторона перебільшувала можливості видавця у складному хитросплетінні очікувань безкомпромісної позиції УВО, офіційних кіл української еміграції, громадської думки у Галичині. З іншого боку, польські правоохоронні органи й спеціальні служби у Станіславові та Львові «профілактично» і «заочно» працювали з видавцем, сказати б, «на випередження». Однак і це не забезпечило Оренштайнові повної політичної реабілітації щодо польської держави, про яку він той час, наполегливо просив, уже перебуваючи у Берліні⁸⁴.

Після невдалих спроб участі у процесі С. Штайгера й до початку 1930-х, видавець, фактично, замовкає. А далі, рятуючи «Українську накладню» від остаточного зникнення з професійного обрію, незважаючи на зростання у Німеччині антисемітизму, йому у травні 1934-го вдалося прилучитися до «Спілки німецьких книготоргівців у Лейпцигу»⁸⁵. Однак криза Оренштайнового бізнесу була відчутною, а переслідування нацистами вже стало реальністю, тому у грудні 1935 р. він повідомляв про припинен-

⁸² Лист до Редакції // Діло. – Львів, 1925. – Ч. 268. – 29 листопада. – С. 4.

⁸³ Меламед В. Справа Станіслава Штайгера. – С. 225.

⁸⁴ Монолатій І. Кореспонденція Якова Оренштайна 1920–1930-х років з інституціями Другої Речі Посполитої та Німецького Райху як джерело до біографії видавця. – С. 90.

⁸⁵ Посвідчення члена Спілки німецьких книготоргівців у Лейпцигу (категорія «В» № 11460), видане власникові видавництва «Українська накладня» у Берліні Я. Оренштайнові [15.05.1934] // Das Bundesarchiv (далі – BArch), R9361(Sammlung Berlin Document Center)-V/8796(Orenstein, Jacob. Gesch ftsf rer der Fa. Ukrainischer Verlag GmbH., Berlin. Volljude. Buchhandlung und Verlag), арк. 1, 1(зв.).

ня видавничої та книготорговельної діяльності у Німеччині і членства в книготорговельній спілці⁸⁶. Окремі сподівання щодо розпродажу продукції «Української накладні» видавець покладав на Берлінську олімпіаду 1936 р.⁸⁷

Справа ж примусової ліквідації Оренштайнового видавництва, яке запланували чиновники нацистського органу книготоргівлі, затягувалася. У січні 1937 р. видавець повідомив керівника відомства книготоргівлі про передання ним у власність кредитора з Польщі книжок і про те, що він більше не займатиметься книготоргівлею, а лише ліквідацією підприємства. Упродовж 1937-го, особливо влітку, документи відділу книготоргівлі Імперського відомства у справах книгодрукування рясніють фактами щодо «усунення єврейського впливу – Яків Оренштайн» або «Єврейське питання. Яків Оренштайн»⁸⁸. В німецьких документах вказувалося, що Оренштайн є боржником (12 тис. райхсмарок, з них 7 тис. – в Польщі, а 5 тис. – в інших країнах), а тому сума боргу має бути перенесена, з дозволу земельного податково-фінансового управління, як іпотека на будинок (Курфюрстенштрассе, 83), який належав видавцеві⁸⁹.

Нині невідомо, коли саме Оренштайн залишив Німеччину. Мене не переконують німецькі документи 1940 р., в яких згадується видавець, адже у них не має достатніх доказів того, що він і далі мешкав у Берліні. У той час Оренштайна торкнулася й інша проблема – реляції доньки Івана Франка – Анни Франко-Ключко, яка тоді мешкала у Відні. Свої запити вона скеровувала до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні упродовж серпня – жовтня 1940 р. Їх головною темою було майно «Української накладні»⁹⁰. У відповіді чиновника Імперського відомства у справах книгодрукування зазначалося єдине, що «Українська накладня» припинила роботу 22 жовтня 1937 р.⁹¹ Франковій же доньці йшлося не про майно саме видавництва, а помешкання видавця, оскільки свого часу там містилася українська військово-санітарна місія, в якій і працювала А. Франко-Ключко⁹². Адже, з другого боку, Оренштайнове майно мали передати українській громаді Берліна, зокрема українським греко-католикам⁹³. Відомий інший факт: до червня 1940 р. «Український центральний комітет»

⁸⁶ Прохання Я. Оренштайна до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу про вилучення «Української накладні» зі списку книготоргівельних фірм [05.12.1935 р.] // VArch. R9361-V/8796, арк. 1.

⁸⁷ Лист Я. Оренштайна до Президента Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про наміри перенесення «Української накладні» за кордон і пропозиції щодо продажу її продукції [03.01.1936 р.] // VArch. R9361-V/8796, арк. 1, 1 (зв.).

⁸⁸ Див.: Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеевого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 336–349.

⁸⁹ Повідомлення Я. Оренштайна Президентів Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про часткову ліквідацію «Української накладні» [19.01.1937 р.] // VArch. R9361-V/8796, арк. 1.

⁹⁰ Лист невстановленої особи до Райхсміністра народного просвітництва і пропаганди про запит А. Ключко-Франко [06.09. 1940 р.] // VArch. R9361-V/8796, арк. 1; Лист невстановленої особи до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні-Шарлоттенбурзі про запит А. Ключко-Франко щодо видавництва Якова Оренштайна [16.09.1940 р.] // Там само, арк. 1; Лист службовця Міністерства народного просвітництва і пропаганди Бішоффа про запит А. Ключко-Франко [02.10.1940 р.] // Там само, арк. 1.

⁹¹ Інформація для Райхміністра народного просвітництва і пропаганди «Єврейське видавництво Оренштайна, Берлін» [19.09.1940 р.] // VArch. R9361-V/8796, арк. 1.

⁹² Тихолоз Н. У пошуках утраченого раю (любов і туга Анни Франківни) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 55. – Львів, 2011. – С. 177.

⁹³ Лист І. Кедрина до З. Кузелі про плани щодо будинку і майна видавництва «Українська на-

у Генеральній Губернії, комплектуючи книгозбірні для «Українських освітніх товариств», використав видання Оренштайнового підприємства, частково їх розпродавши для потреб культурного фонду УЦК⁹⁴.

Кінець 1940-го залишив позаду реалії Оренштайнового життя в умовах гітлерівської Німеччини, а також серед сусідів, близьких друзів та ділових партнерів. З кінця 1938-го – часу переїзду Оренштайна до Варшави (в якому у 1930-х жив і працював його син Йосиф) він, як і тисячі євреїв польської столиці під час Другої світової війни, був приречений на боротьбу за фізичне виживання. А що практична конкретизація антисемітського напрямку у політиці нацистів передбачала створення гетто для зосередження у них євреїв, їх цілковита ізоляція у Варшаві розпочалася у жовтні 1940 р. Сьогодні немає вірогідних відомостей про обставини того, коли саме видавець опинився у варшавському гетто. За деякими свідченнями, це відбулося наприкінці 1941 – на початку 1942 рр.⁹⁵ Ймовірно, він та його рідні (дружина і донька Регіна, які, найімовірніше, переїхали разом з ним з Берліна до Варшави) були очевидцями «Великої акції переселення», яку провели нацисти у гетто упродовж літа – початку осені 1942 р. для депортації євреїв до табору смерті Треблінка. Їхнє життя трагічно закінчилося 12 вересня розстрілом у Варшаві. Інші представники Оренштайнової сім'ї – син Йосиф та донька Аделя – загинули 12 березня 1943 р. у Львові⁹⁶.

Оренштайнове життя та праця у Галичині та поза нею свідчать про такі особливості. По-перше, Яків Оренштайн ніколи не був українцем за вибором, а той факт, що його «український» проєкт, побіч польського і російського, виявився найуспішнішим, був результатом вдалої кон'юнктури. В основі його діяльності завжди лежав власний, приватний інтерес, суть якого полягала у здоровій конкуренції за бізнесові, а вже потім – культурні інтереси. По-друге, він був австрійцем, поляком, німцем чи, навіть, росіянином не зі свідомого вибору, а у силу зовнішніх обставин, з необхідності – державної, територіальної чи географічної належності, чи життєвої небезпеки. Він був радше австрійським, польським чи німецьким євреєм, а передусім і завжди – сином Народу Книги, ніколи не зраджуючи свого етнічного походження й конфесійної належності. По-третє, Яків Оренштайн був дієвим організатором українського культурного життя початку – першої третини ХХ століття, її «сборником», який активно поєднував через свою професійну діяльність національні інтереси українців. Ця обставина дозволила йому стати вдалим менеджером та промотором в умовах української бездержавності, символічним «Українцем» Мойсеевого визнання, а також

кладня» у Берліні [16.01.1939 р.] // ВР ЛННБ НАНУ. Ф. 258, оп. 1, спр. 594, арк. 1, 1 (зв.).

⁹⁴ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939 – 1941. – Буенос-Айрес, 1975. – С. 227–228.

⁹⁵ Биковський Л. Яків Оренштайн (Закінчення) // Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1963. – № 24–25. – 15 червня. – С. 6.

⁹⁶ Інформація про родину Оренштайнів та споріднені з ними родини для Міжнародної служби розшуку в Бад Арользені [20.05.1955 р.] // Yad Vashem Archives. Copy of doc. No 98977940#1 in conformity with the ITS Archives; Інформація Міжнародної служби розшуку при Високій Комісії Союзників для Німеччини «Службі відшкодування збитків» у Берліні про Якова Оренштайна [20.10.1955 р.] // Yad Vashem Archives. copy of doc. No 98977933#1, No 98977933#2 in conformity with the ITS Archives; Запит дирекції поліції у Берліні до Міжнародної служби розшуку про громадянство Якова Оренштайна та його дітей [27.07.1956 р.] // Yad Vashem Archives. Copy of doc. No 98977932#1 in conformity with the ITS Archives.

українофілом-мандрівником⁹⁷. Саме він і став непересічним видавцем української книжки, активним учасником політичного життя міжвоєнних Польщі та Німеччини, одним з найвідоміших фігурантів міжетнічної взаємодії 1920 – 1930-х років. Бо, як зауважував свого часу визначний знавець української книжки Лев Биковський, «ця вельми заслужена для українства постать належить до гурту конструктивних людей «Нової України» першої половини ХХ-го століття. [...] так само як і інші українські діячі тієї доби, які боролись і тим чи іншим способом загинули за ідеал самостійної суверенної української держави»⁹⁸.

Іван Монолатій.

Яків Оренштайн: українофіл-вигнанець з Галичини.

У статті досліджуються особливості українсько-єврейських взаємин у Галичині на прикладі професійної діяльності відомого єврейського видавця, уродженця Коломиї Якова Оренштайна (1875-1942). Виснується, що Я. Оренштайн не був українцем за вибором, а його український проект став найсупішнішим для книговидання України перших десятиліть ХХ ст. Одночасно Я. Оренштайн через свою діяльність і контакти з українськими політичними колами став помітною фігурою етнополітичного життя міжвоєнної Польщі і Третього Рейху, своєрідним архітектором міжетнічної взаємодії.

Ivan Monolatii.

Jacob Orenstein: Ukrainianophilus-exile from Galicia.

The article deals with the peculiarities of Ukrainian-Jewish relations in Halychayn on the example of the professional activities of the well-known Jewish publisher, the native of Kolomyia, Yakov Orenshtein (1875- 1942). It is suggested that J. Orenstein was not a Ukrainian of choice, and his Ukrainian project was the most successful for the publishing of Ukraine in the first decades of the twentieth century. At the same time, Orenstein, through his activities and contacts with Ukrainian political circles, became a prominent figure in the ethnopolitical life of interwar Poland and the Third Reich, a peculiar architect of interethnic interaction.

⁹⁷ Див.: Гон М. Яків Оренштайн: історія повсякдення «простої» людини в мандрах // Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн. – С. 433–438.

⁹⁸ Биковський Л. Яків Оренштайн // Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1963. – 11 травня. – № 21–22. – С. 4.